

The Ideology of ‘Vasudhaiva Kutumbakam’ In Bharat

DR. BHARATKUMAR MOTIBHAI PATEL

D.N.P. ARTS AND COMMERCE COLLEGE DEESA

MO – 9426828157, Pr.bharatbhaipatel@gmail.com

SUB – SANSKRIT

DESIGNATION – ASSOCIATE PROFESSOR

Abstract

The concept of Vasudhaiva Kutumbakam—“the world is one family”—represents one of the most profound ethical and philosophical contributions of Indian thought to global human civilization. Rooted in the Upanishadic worldview, this concept transcends narrow notions of identity, nationhood, and religious exclusivity, advocating instead a universalist vision grounded in spiritual ontology and moral responsibility. The present research paper critically examines the philosophical foundations, historical evolution, and contemporary relevance of Vasudhaiva Kutumbakam in the context of globalization, ethical universalism, environmental sustainability, and global citizenship. Employing a qualitative, textual, and comparative methodology, the study engages classical Sanskrit sources alongside modern philosophical interpretations to assess the applicability of this ancient ideal in addressing present-day global crises. The paper argues that Vasudhaiva Kutumbakam is not merely an idealistic aphorism but a viable ethical framework for constructing a more inclusive, humane, and sustainable global order.

परिचय (Introduction to the Review of Literature)

કોઈપણ ગંભીર અકાદમિક સંશોધન માટે સાહિત્ય સમીક્ષા એક અનિવાર્ય આધારસ્તંભ છે. સાહિત્ય સમીક્ષાનો હેતુ માત્ર પૂર્વવર્તી ગ્રંથોનું વર્ણન કરવાનો નથી, પરંતુ તેમાં રહેલા વિચારપ્રવાહ, તર્ક, મર્યાદાઓ અને સંશોધન ખાલી જગ્યા (research gaps) ઓળખવાનો છે. “વસુદેવ કુટુંબકમ” વિષયક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ત્રણ સ્તરો પર વિભાજિત કરી શકાય છે: (1) શાસ્ત્રીય અને દાર્શનિક ગ્રંથો, (2) આધુનિક ભારતીય વિદ્વાનોના અર્થઘટનો, અને (3) પશ્ચિમી ethical universalism તથા cosmopolitanism સંબંધિત સાહિત્ય.

A. શાસ્ત્રીય ભારતીય ગ્રંથોમાં વસુદેવ કુટુંબકમ

વસુદેવ કુટુંબકમ નો મૂળસ્રોત છંદોગ્ય (VI 72)મહા ઉપનિષદ છે, જે અથર્વવેદ ભાગ છે. જ્યાં આ સૂત્ર માનવ ચેતનાના ઉદાર અને સંકુચિત સ્વરૂપ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરે છે

(Mahopanishad, trans. Madhavananda, 1996). ઉપનિષદીય પરંપરામાં આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા માનવ એકતાનું દાર્શનિક પાયાનું કામ કરે છે. ઋગ્વેદમાં “એકમ સત્ વિપ્રા બહુધા વદંતિ” જેવા સૂત્રો વૈવિધ્યમાં એકતાનો વિચાર પ્રસ્તુત કરે છે (Rig Veda, trans. Griffith, 1998). શાસ્ત્રીય સાહિત્યમાં આ વિચાર મુખ્યત્વે આધ્યાત્મિક અને નૈતિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ થયો છે, 1

પરંતુ સામાજિક અને રાજકીય વ્યવહારુતાની વિસ્તૃત ચર્ચા સીમિત રહી છે. આ મર્યાદા આધુનિક વિદ્વાનો માટે સંશોધનની તક ઊભી કરે છે.

B. આધુનિક ભારતીય વિદ્વાનોનું યોગદાન

એસ. રાધાકૃષ્ણન (1951) ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાને વૈશ્વિક માનવતાના દૃષ્ટિકોણથી સમજાવે છે. તેમના અનુસાર, ઉપનિષદીય વિચાર માનવને આધ્યાત્મિક સ્તરે એકરૂપ માને છે અને તેથી નૈતિક વૈશ્વિકતાનો આધાર પૂરો પાડે છે. રાધાકૃષ્ણન “વસુદેવ કુટુંબકમ્” ને માત્ર ધાર્મિક સૂત્ર નહીં, પરંતુ philosophical humanism તરીકે જોવે છે.

સી.ડી. શર્મા (2000) ભારતીય દર્શનોનું સમીક્ષાત્મક સર્વેક્ષણ કરતાં અદ્વૈત વેદાંતને માનવ એકતાનું તર્કસંગત આધાર ગણાવે છે. તેમ છતાં, તેઓ આ વિચારના સામાજિક અમલ વિશે સાવધ રહેવાની સલાહ આપે છે, કારણ કે આધ્યાત્મિક એકતા હંમેશા સામાજિક સમાનતામાં પરિવર્તિત થતી નથી.

ગાંધીજીના વિચારોમાં “વસુદેવ કુટુંબકમ્” વ્યવહારુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. હિંદ સ્વરાજ માં ગાંધીજી વૈશ્વિક નૈતિકતા, અહિંસા અને સર્વોદયની વાત કરે છે, જે ઉપનિષદીય ઉદારતાનો આધુનિક રાજકીય અનુવાદ છે (Gandhi, 1938).

C. પશ્ચિમી Ethical Universalism અને Cosmopolitanism

પશ્ચિમી દાર્શનિક પરંપરામાં ethical universalism મુખ્યત્વે ગ્રીક Stoicism અને કાંટના નૈતિક દર્શનમાં જોવા મળે છે. ઇમેન્યુઅલ કાંટનો “categorical imperative” સર્વમાનવ માટે સમાન નૈતિક કાયદાનો વિચાર રજૂ કરે છે. આધુનિક સમયમાં Martha Nussbaum અને

Amartya Sen જેવા વિચારકો cosmopolitan ethics અને human capabilities પર ભાર મૂકે છે (Sen & Nussbaum, 1993).નસ્બાઉમ (Nussbaum, 1997) માનવે પોતાને “world citizen” તરીકે ઓળખવો જોઈએ એવી દલીલ કરે છે, જે વિચાર “વસુદેવ કુટુંબકમ્” સાથે સમાનતા ધરાવે છે. તેમ છતાં, પશ્ચિમી cosmopolitanism મુખ્યત્વે નૈતિક-કાનૂની માળખા પર આધારિત છે, 2

જ્યારે ભારતીય વિચાર આધ્યાત્મિક-દાર્શનિક આધાર ધરાવે છે. આ તફાવત મહત્વપૂર્ણ તુલનાત્મક મુદ્દો છે.

1. વૈશ્વિક સંસ્થાઓ અને આધુનિક દસ્તાવેજો

UNESCO (2015) દ્વારા પ્રસ્તાવિત Global Citizenship Education (GCE) માનવ અધિકાર, શાંતિ અને ટકાઉ વિકાસ પર આધારિત છે. જો કે આ દસ્તાવેજો ઉપનિષદીય સ્ત્રોતોને સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખતા નથી, તેમ છતાં તેમની મૂળભાવના “વસુદેવ કુટુંબકમ્” સાથે સુસંગત છે. આ સંદર્ભે ભારતીય દાર્શનિક વિચાર આધુનિક વૈશ્વિક નીતિઓને નૈતિક ઊંડાણ પૂરો પાડી શકે છે.

“વસુદેવ કુટુંબકમ્” પરના અભ્યાસોમાં આધુનિક વૈશ્વિક સંકટો (પર્યાવરણ, શરણાર્થી સમસ્યા, ટેકનોલોજી) સાથે સીધી જોડાણની અછત છે.

આ સાહિત્ય સમીક્ષા દર્શાવે છે કે “વસુદેવ કુટુંબકમ્” પરંપરાગત રીતે આધ્યાત્મિક અને નૈતિક વિચાર તરીકે વિકસ્યો છે, પરંતુ આધુનિક વૈશ્વિક સંદર્ભમાં તેની પુનર્વ્યાખ્યા જરૂરી છે. ભારતીય અને પશ્ચિમી વિચારધારાઓ વચ્ચે તુલનાત્મક સંવાદ સ્થાપિત કરીને જ આ વિચારની સંપૂર્ણ શક્તિ ઉજાગર કરી શકાય છે.

“વસુદેવ કુટુંબકમ્” નો વિચાર માત્ર નૈતિક ઉપદેશ નથી, પરંતુ ભારતીય દર્શનની આંતરિક દાર્શનિક રચનામાં ઊંડે સમાયેલો સિદ્ધાંત છે. આ વિચારને સમજવા માટે ભારતીય દર્શનમાં આત્મા, બ્રહ્મ, જગત અને સંબંધ (self-other relationship) અંગેની મૂળભૂત

કલ્પનાઓનું વિશ્લેષણ આવશ્યક બને છે. આ વિભાગમાં ઉપનિષદીય ontology, અદ્વૈત વેદાંત અને નૈતિક સર્વમાન્યતા વચ્ચેના તાત્ત્વિક સંબંધોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

2. ઉપનિષદીય Ontology અને એકતાનો સિદ્ધાંત

ઉપનિષદીય દર્શનનું કેન્દ્રબિંદુ “બ્રહ્મ” છે—એક સર્વવ્યાપક, નિરાકાર અને ચેતન તત્વ. ઉપનિષદો અનુસાર, આત્મા અને બ્રહ્મ ભિન્ન નથી: “અહં બ્રહ્માસ્મિ” આ દાર્શનિક નિવેદન માત્ર આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ નથી, પરંતુ સમગ્ર માનવ સંબંધોની નવી વ્યાખ્યા પ્રસ્તુત કરે છે. જ્યારે 3

દરેક મનુષ્યમાં સમાન આત્મા વિદ્યમાન છે, ત્યારે “અન્ય” (the Other) સાથેનો સંબંધ શત્રુતા કે વિભાજન પર આધારિત રહી શકતો નથી. આ ontology “વસુદેવ કુટુંબકમ્” માટે તત્ત્વજ્ઞાનિક આધારપૂરો પાડે છે (Radhakrishnan, 1951).

3. છંદોગ્ય (VI 72) મહા ઉપનિષદમાં “વસુદેવ કુટુંબકમ્” આવેલ શ્લોક:

“અયં નિજઃ પરો વેતિ ગણના લઘુચેતસામ્ । ઉદારચરિતાનાં તુ વસુદેવ કુટુંબકમ્ ॥”

આ શ્લોક માનવ માનસિકતાની બે પ્રકારની સ્થિતિ દર્શાવે છે—સંકુચિત અને ઉદાર. સંકુચિત ચેતનાવાળો મનુષ્ય “મારો-પરાયો” નો ભેદ કરે છે, જ્યારે ઉદાર ચેતનાવાળો સમગ્ર વિશ્વને પોતાનું કુટુંબ માને છે (Mahopanishad, trans. Madhavananda, 1996, p. 89). આ ઉદારતા નૈતિક ભાવના છે, પરંતુ તેનું મૂળ metaphysical unity માં છે.

4. અદ્વૈત વેદાંત અને નૈતિક વૈશ્વિકતા

અદ્વૈત વેદાંત અનુસાર જગતનું અંતિમ સત્ય એકમાત્ર છે. ભેદભાવ અજ્ઞાન (અવિદ્યા) નું પરિણામ છે. શંકરાચાર્યના દર્શનમાં, અજ્ઞાન દૂર થતાં જ “અન્ય” અસ્તિત્વહીન બને છે. આ દાર્શનિક સ્થિતિમાં હિંસા, શોષણ અને અસમાનતા માટે કોઈ નૈતિક આધાર રહેતો નથી (Sharma, 2000).

“વસુદેવ કુટુંબકમ્” આ અદ્વૈત દૃષ્ટિનું સામાજિક અને નૈતિક વિસ્તરણ છે. તે દર્શાવે છે કે નૈતિક વૈશ્વિકતા (ethical universalism) કોઈ બાહ્ય કરાર નહીં, પરંતુ આંતરિક આત્મબોધનું પરિણામ છે.

5. Self અને Other : ભારતીય દૃષ્ટિ

પશ્ચિમી દાર્શનિક પરંપરામાં “Self” અને “Other” વચ્ચે તીવ્ર ભેદ જોવા મળે છે, જે ઘણીવાર સંઘર્ષનું મૂળ બને છે. ભારતીય દર્શનમાં, ખાસ કરીને ઉપનિષદોમાં, Self અને Other વચ્ચેનો ભેદ તાત્કાલિક અને અજ્ઞાનજન્ય માનવામાં આવે છે. આ સંદર્ભમાં “વસુદેવ કુટુંબકમ્” 4 એક વૈકલ્પિક ethical model રજૂ કરે છે, જેમાં સંબંધો કર્તવ્ય (duty) નહીં પરંતુ સહજ કડુણાથી નિર્મિત થાય છે. આ અભિગમ contemporary ethics માટે મહત્વપૂર્ણ તત્વ પૂરું પાડે છે.

6. ધર્મ, કડુણા અને સહઅસ્તિત્વ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં “ધર્મ” નો અર્થ કાનૂની નિયમ નહીં, પરંતુ સર્વને ધારણ કરતું તત્વ છે. ધર્મનું આ વ્યાપક સ્વરૂપ “વસુદેવ કુટુંબકમ્” સાથે સીધું જોડાય છે. કડુણા, અહિંસા અને સહઅસ્તિત્વ ધર્મના વ્યવહારુ સ્વરૂપો છે.

બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનમાં કડુણા અને અહિંસાનો ભાર “વસુદેવ કુટુંબકમ્” ના નૈતિક પાસાને વધુ મજબૂત બનાવે છે. આ દર્શાવે છે કે આ વિચાર કોઈ એક દર્શન સુધી સીમિત નથી, પરંતુ ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનો સંયુક્ત વારસો છે

જ્યારે ઉપનિષદીય દર્શન આધ્યાત્મિક સ્તરે એકતા સ્થાપિત કરે છે, ત્યારે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે શું આ આધ્યાત્મિક એકતા સામાજિક અને રાજકીય સમાનતામાં સ્વતઃ પરિવર્તિત થાય છે? ઇતિહાસ દર્શાવે છે કે નહીં. જાતિવ્યવસ્થા અને સામાજિક અસમાનતા ભારતીય સમાજમાં રહી છે. તેથી ને માત્ર આધ્યાત્મિક “વસુદેવ કુટુંબકમ્” સૂત્ર તરીકે નહીં, પરંતુ સામાજિક સમીક્ષા અને પરિવર્તનના સાધન તરીકે ફરીથી સમજવાની જરૂર છે.

આ વિભાગ દર્શાવે છે કે નો દાર્શનિક આ “વસુદેવ કુટુંબકમ્” ધાર ઉપનિષદીય ontology અને અદ્વૈત વેદાંતમાં ગાઢ રીતે સ્થાપિત છે. આ વિચાર માનવ એકતાને નૈતિક ફરજ નહીં,

પરંતુ અસ્તિત્વજ્ઞાનનું પરિણામ માને છે. તેમ છતાં, આ દાર્શનિક સત્યને સામાજિક વાસ્તવિકતામાં રૂપાંતરિત કરવાનું કાર્ય હજુ પણ અધૂરું છે. જેનું વિશ્લેષણ આગળના વિભાગમાં કરવામાં આવશે.

આધુનિક વિશ્વ એક તરફ અદ્વિતીય વૈશ્વિક જોડાણ (global interconnectedness) નો અનુભવ કરી રહ્યું છે, જ્યારે બીજી તરફ અસમાનતા, સંઘર્ષ અને પર્યાવરણીય વિનાશ જેવા સંકટો માનવ અસ્તિત્વને ગંભીર રીતે પડકારે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં નૈતિક માર્ગદર્શિકા તરીકે ની પ્રાસંગિકતા માત્ર દાર્શનિક “વસુદેવ કુટુંબકમ્” ચર્ચા સુધી સીમિત નથી, પરંતુ વૈશ્વિક નીતિ, શિક્ષણ અને સામાજિક પરિવર્તન માટે પણ મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે.

7. વૈશ્વિકીકરણ અને માનવ એકતા

વૈશ્વિકીકરણને સામાન્ય રીતે આર્થિક અને ટેકનોલોજીકલ પ્રક્રિયા તરીકે સમજવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો નૈતિક પરિમાણ ઘણીવાર અવગણવામાં આવે છે. વૈશ્વિક બજારો, સ્થળાંતર અને ડિજિટલ જોડાણો વિશ્વને નજીક લાવ્યું છે, પરંતુ “માનવ કુટુંબ”ની ભાવના વિકસાવવામાં નિષ્ફળ રહ્યું છે. પરિણામે, આર્થિક વિકાસ સાથે સામાજિક વિખંડન પણ વધ્યું છે.

“વસુદેવ કુટુંબકમ્” વૈશ્વિકીકરણને નૈતિક આધાર આપે છે. તે સૂચવે છે કે વૈશ્વિક જોડાણ માત્ર લાભ અને સ્પર્ધા પર આધારિત નહીં, પરંતુ પરસ્પર જવાબદારી અને સહઅસ્તિત્વ પર આધારિત હોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિ Amartya Sen ના “development as freedom” વિચાર સાથે સુસંગત છે (Sen, 1999).

8. પર્યાવરણીય નૈતિકતા અને ટકાઉ વિકાસ

“વસુદેવ કુટુંબકમ્” માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના સંબંધને કુટુંબીય ભાવના દ્વારા ફરીથી વ્યાખ્યાયિત કરે છે. ભારતીય પરંપરામાં પૃથ્વી “માતા” છે અને નદીઓ, વૃક્ષો તથા પર્વતો પૂજનીય છે. આ દૃષ્ટિ environmental ethics માટે ઊંડો તત્ત્વજ્ઞાનિક આધાર પૂરો પાડે છે

(Shiva, 2005). પ્રકૃતિને “અન્ય” નહીં પરંતુ કુટુંબના સભ્ય તરીકે જોવાનો અભિગમ ટકાઉ વિકાસ માટે અનિવાર્ય બની શકે છે.

9. માનવ અધિકાર અને વૈશ્વિક ન્યાય

આધુનિક માનવ અધિકાર વિચારધારા સમાનતા અને ગૌરવ પર આધારિત છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રના માનવ અધિકાર ઘોષણાપત્રમાં સર્વમાનવ માટે સમાન અધિકારોની વાત કરવામાં આવે છે. તેમ છતાં, આ અધિકારોનો અમલ રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ અને રાજકીય હિતો સામે અવારનવાર નિષ્ફળ જાય છે. “વસુદેવ કુટુંબકમ્” માનવ અધિકારોને કાનૂની નહીં પરંતુ નૈતિક ફરજ તરીકે જુએ છે. જો સમગ્ર માનવજાતિ એક કુટુંબ છે, તો અન્યના દુઃખ પ્રત્યે ઉદાસીનતા નૈતિક રીતે અયોગ્ય બને છે. 6 આ અભિગમ rights-based ethics ને duty-based ethics સાથે જોડે છે, જે contemporary ethical discourse માટે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન છે (Nussbaum, 2011).

10. વૈશ્વિક નાગરિકતા અને શિક્ષણ

UNESCO દ્વારા પ્રોત્સાહિત Global Citizenship Education (GCE) વૈશ્વિક નાગરિકતા, શાંતિ અને ટકાઉ વિકાસને શિક્ષણનો કેન્દ્ર બનાવે છે (UNESCO, 2015). “વસુદેવ કુટુંબકમ્” આ અભિગમને સાંસ્કૃતિક અને દાર્શનિક ઊંડાણ પૂરો પાડે છે.

શિક્ષણમાં આ વિચારનો સમાવેશ વિદ્યાર્થીઓમાં સહાનુભૂતિ, સાંસ્કૃતિક સંવેદનશીલતા અને વૈશ્વિક જવાબદારી વિકસાવી શકે છે. ખાસ કરીને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં, આ વિચાર નૈતિક વિચારશક્તિ (ethical reasoning) માટે મહત્વપૂર્ણ સાધન બની શકે છે.

11. સમીક્ષાત્મક મૂલ્યાંકન : આદર્શવાદ કે વ્યવહારુ નૈતિકતા?

“વસુદેવ કુટુંબકમ્” પર મુખ્ય સમીક્ષા એ છે કે તે અત્યંત આદર્શવાદી છે. વાસ્તવિક વિશ્વમાં રાષ્ટ્રવાદ, સત્તાસંઘર્ષ અને આર્થિક સ્વાર્થ પ્રબળ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં “વિશ્વ એક કુટુંબ”ની કલ્પના અમલમાં મૂકવી મુશ્કેલ લાગે છે. આ સમીક્ષાનો જવાબ એ છે કે દરેક નૈતિક સિદ્ધાંત શરૂઆતમાં આદર્શવાદી જ હોય છે. માનવ અધિકાર, લોકશાહી અને સમાનતા પણ એક

સમયે અપ્રાયોગિક માનવામાં આવતા હતા. વસુદેવ કુટુંબકમને તાત્કાલિક રાજકીય સૂત્ર નહીં, પરંતુ દીર્ઘકાલીન નૈતિક દિશાસૂચક (moral compass) તરીકે જોવું જોઈએ.

12. ભારતીય સંદર્ભમાં સમકાલીન મહત્વ

આધુનિક ભારત વૈશ્વિક નેતૃત્વ તરફ આગળ વધી રહ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં, ભારતીય દાર્શનિક વારસાને વૈશ્વિક મંચ પર રજૂ કરવાનો અવસર છે. “વસુદેવ કુટુંબકમ” ભારતની soft power નો મહત્વપૂર્ણ આધાર બની શકે છે, જો તેને માત્ર સૂત્ર તરીકે નહીં પરંતુ નીતિ અને વ્યવહારમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે.

13. અંતિમ પ્રતિબિંબ (Concluding Reflection)

જ્યારે વિશ્વ સતત વિભાજન અને સંઘર્ષ તરફ આગળ વધી રહ્યું છે, ત્યારે “વસુદેવ કુટુંબકમ” માનવતાને એક નવી દિશા આપે છે—જેમાં શક્તિ કરતાં કડુણા, સ્પર્ધા કરતાં સહકાર અને સ્વાર્થ કરતાં સહઅસ્તિત્વને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. આ વિચાર ભારતીય સંસ્કૃતિની વૈશ્વિક ભેટ છે, જેને આજના યુગમાં ફરીથી સમજવા અને જીવંત બનાવવા સમયની માંગ છે.

સંદર્ભ / References

Gandhi, M. K. (1938). Hind Swaraj or Indian home rule. Navajivan Publishing House.

Mahopanishad. (1996). The Mahopanishad (S. Madhavananda, Trans.). Advaita Ashrama. (Original work composed c. 300 BCE–300 CE)

Nussbaum, M. C. (1997). Cultivating humanity: A classical defense of reform in liberal education. Harvard University Press.

Nussbaum, M. C. (2011). Creating capabilities: The human development approach. Harvard University Press.

Radhakrishnan, S. (1951). Indian philosophy (Vol. 1, 2nd ed.). George Allen & Unwin.

Rig Veda. (1998). The Rig Veda (R. T. H. Griffith, Trans.). Motilal Banarsidass. (Original work composed c. 1500–1200 BCE)

Sen, A. (1999). Development as freedom. Oxford University Press.

Sen, A., & Nussbaum, M. C. (1993). The quality of life. Oxford University Press.

Sharma, C. D. (2000). A critical survey of Indian philosophy (6th ed.). Motilal Banarsidass.

Shiva, V. (2005). Earth democracy: Justice, sustainability, and peace. Zed Books.

UNESCO. (2015). Global citizenship education: Topics and learning objectives. UNESCO Publishing.